

Изчезналитѣ селища въ България

отъ

Гунчо Ст. Гунчевъ

Сегашнитѣ поселищни отношения въ страната ни, не сж били сжщитѣ и въ миналото. Колкото повече се връщаме назадъ, толкова по-голѣми различия можемъ да откриемъ въ тѣхъ. Отъ една страна едни отъ тогавашнитѣ селища не сж били основани или пъкъ сж имали много по-различенъ обликъ отъ днешния, а отъ друга страна срѣщаме селища, които сега не сжществуватъ. Всички тия промѣни въ поселищната картина съ течение на времето, сж отъ особено значение за проучване на културния ландшафтъ на дадена областъ. Тѣ сж работно поле на което се кръстосватъ усилията на историци и географи. Ако при проучването на изчезналитѣ селища, историкътъ, а при нѣкои случаи и археологътъ, ни дава представа за времето и причинитѣ, поради които е станало напущането на дадено селище, географътъ не се задоволява само съ това. Той го описва въ всѣко отношение, тѣй както описва всички по-особенни явления въ ландшафта. Географътъ се стреми да схване и предаде географското при изчезналитѣ селища, а именно топографското имъ положение, видътъ и голѣмината имъ, разпредѣлението имъ въ цѣлата страна или въ отдѣлнитѣ ѝ географски области, както и да свърже процесътъ на запустяването презъ отдѣлнитѣ епохи, съ природнитѣ, стопански или политико-исторически отношения, които ни обясняватъ причинитѣ на това запустяване.

Българскитѣ земи, които още отъ най-дълбока древностъ се числятъ къмъ културния кръгъ на Срѣдиземноморието, сж видѣли да се основаватъ, цвѣтятъ и следъ това да пропадатъ редица градове и села, на чиито останки се натъкваме на много мѣста. Тия развалини, както изобщо и всички свидетелства за миналата дейностъ на човѣка, представятъ интересъ за географитѣ, които възстановяватъ миналия културенъ ландшафтъ. Колкото по-далече тѣ отиватъ по пътекитѣ на миналото, толкова обаче задачата имъ става помжчна, защо се идва до граница, задъ която се простира чужда областъ — областъта на историцитѣ и археолозитѣ. Тази граница се намира по-близо или по далечъ отъ днеш-

ното време въ зависимостъ отъ специфичнитѣ условия на дадена страна или краище. По наша преценка българскитѣ географѣ, проучвайки изчезналитѣ селища въ България, трѣбва да обхване цѣлата епоха на турското владичество и да стигне до Второто българско царство. Въ нѣкои области, както е случая съ Югозападна България, или по-точно съ нѣкои части отъ така нареченото отъ географитѣ на миналия вѣкъ, Мизийско плато, той може да си позволи да включи и Второто българско царство, защото имаме редица доказателства, че отъ тогава насамъ въ тѣхъ сжществува непрекъснатъ поселищенъ животъ.

Известни сж голѣмитѣ промѣни, които ставатъ въ нашитѣ земи, следъ като тѣ биватъ завладяни отъ турцитѣ. Последнитѣ, ако и да не измѣнятъ изцѣло етничната картина, внасятъ такива голѣми размѣствания въ нея, че тѣ и до днесъ не сж възстановени, въпрѣки, че имаме 60 години свободенъ животъ. Още въ първитѣ десетилѣтия на турското владичество нѣкои области отъ днешната територия на България загубватъ изцѣло българския си обликъ. Въ Източна България това сж: Дели-Ормана, Тузлука и низкитѣ части Източна Стара-планина, а въ Южна България — едва ли не изцѣло плодородната низина на Марица, както и Източнитѣ Родопи. Българскитѣ селища, както до тогава сж сжществували въ посоченитѣ области, сж били почти изцѣло разрушени. На тѣхно мѣсто, или близо до тѣхъ, се издигатъ новитѣ селища на пришелцитѣ. Между българското население, което главно отъ последнитѣ 100—150 години насамъ, е започнало да разреждава гжститѣ тогава турски маси, може да се улови нѣкое предание или да се узнае за нѣкои предмети, намѣрени на мѣстата на изчезнали селища. Подобни белези на миналъ поселищенъ животъ ни особено приятно изненадаха преди три години въ севернитѣ отдѣли на Дели-Ормана, научавайки се за тѣхъ отъ българи, заселени тамъ преди 80—100 години.

Всѣка война, която турцитѣ сж водили въ разнитѣ краища въ обширната си държава, е дала като резултатъ разграбване, опустошаване или напълно изчезване на селища, както и размѣстване на населението имъ. Презъ време на войната съ противотурската коалиция, въ края на XVI. в., начело съ трансилванския князь Сигизмундъ Баторий, споредъ едно лично писмо на участвувалия въ нея влашки войвода Михаилъ Витязулъ, отъ войскитѣ му били изгорени градоветѣ Видинъ, Плѣвень, Вратца, Флорентинъ и Орѣхово, а сжщо така и 2,000 села между Дунава и София, като задъ Дунава били преселени 16,000 българи¹⁾. Този примѣръ, съ който само ще се задоволимъ за сега, е доста красноречивъ,

¹⁾ Ю. Трифоновъ. История на града Плѣвень до Освободителната война. София, 1933, стр. 59.

въпрѣки че броя на опустошенитѣ селища по всичко изглежда е преувеличенъ.

Но не само войнитѣ сж били причина за опустошаване на селища у насъ. Въстанията на българитѣ, вътрешнитѣ междусобици, като паметната кърджалийска епоха, масовото доброволно или принудително изселване, както и редица други природни, стопански и социални причини (наводнения, гладъ, пожари, несигурностъ край главнитѣ пѣтища, чума) сж сжщо много допринесли за това.

Географското изучаване на изчезналитѣ селища има за задача да ни разкрие, както природнитѣ условия при които тѣ сж се намирали, така сжщо и историко-политическитѣ отношения при които сж живѣли и загинали. А това е отъ голѣмо значение при сравнителнитѣ поселищни проучвания, които обхващатъ както нови, така и стари, сега още съществуващи селища, съвременници на изчезналитѣ

Преди да разгледаме начинитѣ, по които трѣбва да стане изследването на изчезналитѣ селища, нека се спремъ за малко на понятието изчезнало селище.

При всѣко едно селище, схващано въ най-широката смисълъ на думата, ние различаваме три съставни части: жители, къщи и землище. Тѣ стоятъ въ тѣсна връзка помежду си и съставятъ общностъ, която външно се изразява чрезъ собствено име, съ което се отдѣля отъ други подобни общекития. Ако, следователно, тия люде, които стопански използватъ опредѣленъ късъ земя, премѣстятъ къщитѣ си на друго мѣсто изъ него, имаме премѣстено, но не и изчезнало селище. Напустнатъ ли тѣ жилищата си за единъ не много дълъгъ периодъ и отидатъ далечъ отъ землището си, както често се е случвало презъ опасни времена, и следъ това се завърнатъ въ още запазенитѣ си къщи, имаме временно запустяване. Ако сжщитѣ люде наново си поправятъ къщитѣ на сжщото мѣсто или близо до него, притежавайки сжщото землище, имаме възобновено селище. Дойдатъ ли, обаче, въ това землище съвсемъ други люде и възобновятъ или направятъ ново селище, което може дори да носи името на предното, считаме, че имаме ново селище, като предното броиме за изчезнало селище. Накратко казано: трѣбва да считаме за изчезнало това селище, при което общносттата между жители, къщи и землище е нарушена.

Тѣзи опредѣления важатъ не само за градоветѣ, селата и колибитѣ, но и за другитѣ видове селища, като отдѣлнитѣ дворове, осамотенитѣ ханове или мелници, въ които живѣятъ притежателитѣ имъ съ домакинствата си, манастиритѣ, които иматъ собствено стопанство и пр.

Изследвачтъ на миналитѣ поселищни отношения, който иска да даде по възможностъ по-пълна картина на стария

културенъ ландшафтъ, ще трѣбва да отбележи сѣщо така и всички останки отъ човѣшка дейность, като крепости, манастирища, оброчища, изоставени стари пѣтища, крайпѣтни стражарски кули, стари рудници, кариери, тухларници, вараджийници, вѣглищарски жижици, останки отъ канали, бендове, мостове и пр.

Преди да започнемъ изучаването на изчезналитѣ селища, трѣбва да узнаемъ за сѣществуванieto имъ. Това става главно по два начина: 1) чрезъ обиколки въ изучваната област и установяването имъ на самото мѣсто, било направо, било чрезъ разпитване и 2) чрезъ проучване на всички паметници и писмени източници, въ които може да се срещне указание за тѣхъ. Вториятъ начинъ при нашитѣ условия абсолютно не задоволява, защото крайно оскъдни сѣ изворитѣ отъ които могатъ да се взематъ податки отъ тоя родъ. Най-естествено е, да се съчетаятъ двата вида издирвания, както се прави това отъ всички съвременни изследвачи.

Добре е, да се почне изучването съ опознаване на писменитѣ източници. Ако бихме имали списъци на населенитѣ мѣста отъ миналитѣ вѣкове, както е това въ странитѣ живѣли при по-други условия, бихме могли направо отъ тѣхъ да почерпимъ указания, сравнявайки тогавашнитѣ съ сега сѣществуващитѣ селища. Такива списъци за съжаление има единствено отъ миналия вѣкъ насамъ, като въ тия отъ преди Освобождението сѣ изброени само по-важнитѣ селища, влизащи въ административнитѣ единици, на които се дѣлили тогава българскитѣ земи. Това ни принуждава да се обърнемъ къмъ други източници, въ които по разни причини се споменуватъ имена на селища. Нека започнемъ изреждането имъ съ така ценнитѣ за българската история грамоти на българскитѣ царе отъ Второто българско царство. Отъ известнитѣ до сега седемъ грамоти и едно царско писмо (на Страшимира Видински до брашовянитѣ) най-много имена на селища се срѣщатъ въ грамотитѣ на: Константинъ Асеня, дадена на Виргинския манастиръ при Скопие, на Иванъ Александра, дадена на манастира Св. Никола въ покрайнината Мраката (Радомирско) и на Иванъ Шишмана, дадена на Рилския манастиръ. Между редицата имена на селища, които и сега още сѣществуваатъ, въ тѣхъ се споменуватъ и вече изчезнали селища, като Бутель, Кондово, Дръстрене, Черенецъ Житомирскъ, Варвара, Гаганъ, Бъзово и др.

Изчезнали понастоящемъ селища се споменуватъ и въ нѣколкото известни до сега подправени грамоти, както и въ уставитѣ или поменицитѣ на манастиритѣ. Важни въ това отношение сѣ светогорскитѣ манастири, както и Рилския и Бачковския манастиръ. Въ типика на последния има много имена на сегашни селища, които тогава сѣ били имена на мѣстности. Сведения за изчезнали се-

лица могат да се намърят и въ другата църковна книжина, напримър въ житията на нѣкои светии, като това на Михаилъ Войнъ, въ което се поменува родното му мѣсто — изчезналото село Потукъ (Казанлъшко). Между приписките по черковнитѣ и религиозни книги отъ миналитѣ вѣкове, сжщо така се споменуватъ несжществуващи вече селища.

Много важни въ това отношение сж турскитѣ документи (фермани, завещания, сждебни книги, заповѣди и пр.). Въ завещанието на Карлж Али бей се споменува за изчезналото село Сушица, предшественикъ на днешния градъ Карлово, за с. Тарики-Павликянъ и др. Въ завещанието на плѣвения първенецъ Гаази Али бей се споменуватъ изчезналитѣ села Бѣлоколинъ, Лозеница, Офшанъ, Новоселци, Росица и др.

Интересни въ това отношение сж пжтеписитѣ на старитѣ пжтувачи минали по главнитѣ пжтища, по които Цариградъ се е сношавалъ съ западнитѣ държави. Тѣ представятъ важенъ източникъ за миналото на нашитѣ селища, защото даватъ подробности, които не можемъ да намъримъ при никой отъ другитѣ видове извори. Въ тѣхъ има сведения и за вече изчезнали селища. Отъ тия стари пжтеписи узнаваме, че по диагоналия пжтъ между Пиротъ и Одринъ е имало: с. Халкали (предшественикъ на с. Сливница), с. Търнава, с. Клисура (до Траяновитѣ врата), с. Вирово и др. Подобни известия можемъ да намъримъ и у турскитѣ пжтешественици отъ XVII. вѣкъ Евлия Челеби и Хаджи-Калфа. Последниятъ ни дава сведения между другото и за изчезналитѣ градове — Поимия въ Северо-западна България и Червенъ на р. Русенски Ломъ, за с. Чилингиръ (Русенско) и др.

Въ трудоветѣ на научнитѣ изследвачи, които почватъ да кръстосватъ Балканския полуостровъ следъ тридесетѣхъ години на миналия вѣкъ, като Буге, Каницъ, Викенелъ, Хохщетеръ, Лежанъ и др., сжщо така можемъ да намъримъ указания за селища запусѣли презъ последнитѣ стотина години.

Особено богатъ изворъ въ това отношение представятъ всички стари карти. Даденото въ тѣхъ почива на податки отъ разни пжтеписи или на скрито правени наблюдения отъ топографски школувани люде, главно офицери. По тия карти често има имена на селища, които вече отдавна сж престанали да сжществуватъ. Причината за това е, че тѣ сж си взаимствували една отъ друга, по-новитѣ отъ по-старитѣ естествено. Въ тѣхъ можемъ да срѣцнемъ изчезнали селища като градъ Червенъ, градъ Поимия, село Хуталичъ (на р. Осъмъ), с. Лигурово и с. Търнава (Софийско), с. Чилингиръ (Русенско) и др.

При топографското снимане на България, което руситѣ сж направили презъ 1877 — 1879 г., сж означени и запусѣ-

литѣ презъ време на Освободителната война селища, чиито разавалени къщи още сж се натрапвали на око̀то.

Колкото и да е млада нашата географска книжнина, но и въ нея, а именно въ старитѣ описания на отдѣлни области или селища могат да се намѣрятъ известия за несжществуващи вече населени мѣста. Така въ известното *Описание на Татаръ-Пазарджишката каазж* на Стефанъ Захариевъ, се споменуватъ изчезналитѣ преди 50—60 години села Доганово, Еленере, Емирлии, Джаферлии, Форцово, Паланка и др.

Изследвачтъ̀т, който желае по-системно да се занимае съ изчезналитѣ селища въ дадена област, ще трѣбва да проучи сжщо така, дали указания за нѣкое отъ тѣхъ не сж дадени вече въ историческитѣ, археоложкитѣ или антропо-географскитѣ изследвания, ако такива сж правени въ нея. Въ нѣкои отъ книгитѣ въ ценната редица — *Материали за археоложическата карта на България*, издавана отъ Народния археоложически музей, сж обнародвани свадения за изчезнали селища, като на приложенитѣ карти е означено сжщо и мѣстоположението имъ. Такъвъ е случаятъ съ трудоветѣ на П. Мутафчиевъ и К. Шкорпилъ. Въ образцовия трудъ на Юрданъ Трифоновъ — *История на града Пльвенъ до Освободителната война*, се споменуватъ редица изчезнали села въ Пльвенско, като: Ябланица, Долна Гривица, Маньово, Къбелъ, Демиръ-къй, Сливякъ, Чепинци и др. Сжщото намираме и въ кнагата на Д-ръ С. Табаковъ — *История на градъ Сливенъ*, гдето се даватъ имената на редица изчезнали селища: Гергевецъ, Таузли, Буто̀во, Новачка, Раково и др. Въ антропо-географскитѣ проучвания на покрайнини, като *Кюстендилското краище* и *Каменица на Йорд. Захариевъ*, *Бурелъ* на покойния Крумъ Дрончиловъ, *Чепино* на Ив. Батаклиевъ и др., сжщо така сж дадени, где по-малко, где по-подробни сведения за изчезналитѣ селища.

Съ всички тия указания не се изчерпвани най-малко въпроса за писменитѣ извори, които трѣбва да ни напжтятъ къмъ изчезналитѣ селища, тѣй като ние разгледахме само най-важнитѣ категории отъ извори, съ нѣколко примѣра при всѣка една отъ тѣхъ. Безспорно е, че откриването на всички писмени указания е дълга и продължителна работа. Желателно би било, преди да се пристжпи къмъ системно проучване на изчезналитѣ селища въ България, да се обнародватъ всички указания за тѣхъ, разпрѣснати въ така разностраннитѣ източници, за които бѣ дума, за да станатъ достояние на по-широкъ кръжгъ. По този начинъ изследователтъ̀т, който ще се наеме съ проучването имъ въ дадена област, ще е предварително осведоменъ за много отъ тѣхъ, та по-лесно ще може, както на самото мѣсто, така и чрезъ разпитване на околното население, да събере всичко, което ги засѣга.

Извънредно рѣдко отъ писменнитѣ източници може да се узнае точното мѣстоположение на изчезналото селище. То трѣбва да се търси, до колкото това е възможно, чрезъ постепенно стѣсняване на кръга около него. Първомъ се опредѣля въ коя административна единица спада, после въ коя нейна часть, между кои села и пр. Знаемъ ли тия села ние можемъ, чрезъ разпитване, да опредѣлимъ точно и самото мѣстоположение. Колкото по-скоро е станало изчезването, толкова повече се знае за него. Понѣкога могатъ да се намѣрятъ, при скоро изчезналитѣ селища, стари люде, които сж живѣли въ тѣхъ. Много важно е да се разпита въ всички околни села какво се знае за дадено несществуващо вече село, като чрезъ критично съпоставяне се установи кое е измислено и кое е вѣрно. За нѣкои изчезнали села, освенъ сухитѣ факти, могатъ да се чуютъ и интересни легенди за причинитѣ на запустяването имъ. Така жителитѣ на с. Горна-Рѣжана въ Краището разправятъ за изчезналото въ землището имъ село, че било разрушено за отжщение отъ самовили, тѣй като единъ овчарь отъ него осквернилъ покритото имъ съ цвѣтя игрище, като подхвърлилъ тамъ заклано куче¹⁾.

Една отъ най-важнитѣ задачи на всѣки изследвачъ на изчезнали селища, е да установи, какви материални останки отъ нѣкогашния поселищенъ животъ могатъ да се намѣрятъ. Най-често това сж следи отъ жилищата на човѣка, като останки отъ стени или пѣкъ трапчинки, които биватъ по-малки, когато сж изкопавани за изби, или по-голѣми, това се отнася главно за Дунавска България, когато сж служили като уземни кжщи. Безспорно е, че изследвачътъ трѣбва да има известна школовка и да различава древния и срѣдновѣковния строежъ отъ тоя на новото време. Обикновено останкитѣ отъ масивни стени, за които населението не знае нищо конкретно, биватъ означавани като градище, кале, кула, дзидини и пр. Тия имена, общо казано, свидетелствуватъ, че въпроснитѣ развалини, споредъ схващането на самото мѣстно население, не принадлежатъ къмъ поселищната фаза, къмъ която се числятъ тѣхнитѣ селища. Наричатъ ли се обаче тия останки или мѣстността, въ която тѣ се намиратъ: Селище, Село, Старо село, Пустосель, Юртище, Юртлукъ и пр. можемъ съ голѣма вѣроятность да приемемъ, че тѣ сж отъ последнитѣ столѣтия насамъ, т. е. че стоятъ въ връзка съ сегашнитѣ поселищни отношения.

Най-добре и най-дълго се запазва при едно изчезнало селище църквата, и то не само защото е по-здраво изградена, но и за това, че като свето мѣсто, християнитѣ не сж смѣляли да го рушатъ и взиматъ материалитѣ за другъ градежъ.

¹⁾ Йорд. Захариевъ, Кюстендилското краище, стр. 296.

Ако съ течение на времето църквата се събаряла съвсемъ, слагало се на мѣстото ѝ кръстъ и тя се обръщала на оброчище. На него се събиратъ на опредѣленъ день отъ годината, обикновено въ деня на тоя светия, чието име тя е носила. Такъвъ е случая, напримѣръ, съ черковата (Шарената черкова) на старото събрано село Вакарелъ. Отъ последното столѣтие насамъ върху развалинитѣ на много стари черковища или манастирища, както често ги означава населението, се издигатъ параклиси. Подобенъ случай имаме при изчезналото село Халкали, между Сливница и Опицвѣтъ (Софийско).

Въ връзка съ църквата, въ миналото сж стоели и гробищата. Тѣ сжщо могатъ да бждатъ материаленъ доказъ за изчезнало селище, когато не стоятъ въ досегъ съ никое отъ сжществуващитѣ селища. Отъ изчезналото презъ края на XVIII. вѣкъ село въ долината на Башовица (Бѣлоградчишко) и сега стои църквата, съ полусъборенъ покривъ, като около нея сж разпрѣснати много надгробни кръстове, нѣкои съ четливи надписи отъ XVII. и XVIII. вѣкъ¹⁾.

При разрушенитѣ градски селища, въ които винаги е имало по-масивни постройки, се намиратъ често добре запазени основи на сгради, части отъ стени, та дори и цѣли постройки, както е случая съ напуснатия около XV. в. градъ Червенъ на р. Русенски Ломъ, въ който още се издигатъ запазени стени отъ катедралната черкова, отъ крепостта, една кула и пр. Неговото име продължава да живѣе не само въ името на малкото село Червенъ, което се намира въ подножието на стария градъ, но и въ титлата Доростоло-Червенски митрополитъ, която на законно основание носи митрополита на градъ Русе. Тоя градъ се въздига следъ залъза на Червенъ, като неговъ прѣкъ наследникъ.

Ако мѣстото на изчезналото селище е съвсемъ заравнено и се обработва, то ние често можемъ да видимъ по краищата на нивитѣ останки отъ глинени сждове, отъ керемиди, отъ зидани камъни и пр. И тука се налага чрезъ разпитване да се установи дали тамъ не сж намѣрени и други предмети, като: огнища, пепелища, изтъпкано мѣсто за харманъ и пр. Понѣкога една добре изградена чешма, както е случая съ така наречената „Юртлукъ чешме“ не далечъ отъ с. Гагово (Поповско), остава като свидетелъ за изчезнало село²⁾. Много често могатъ да се видятъ на мѣстото, гдето се е намирало то, плодни дървета. При старото селище на село Мосулъ въ Краището и до сега стояли 30 едри планин-

¹⁾ Църквата и нѣколко кръста сж изобразени отъ В. Атанасовъ въ труда на Р. Поповъ — Пещерята Миризливка (Издание на Народ. археол. музей № 26, София, 1933), стр. 7.

²⁾ Срв. К. Шкорпилъ. Опись на старинитѣ по течението на р. Русенски ломъ. (Материали за археологическата карта на България, кн. I), София, 1914 г., стр. 75.

ски круши, които се берѣли общоселски отъ жителитѣ на произлѣзлитѣ отъ него прѣснати махали¹⁾).

И други нѣкои белези изъ землищата на сегашнитѣ села могатъ да ни напътятъ къмъ изчезнало селище. Събирането на нѣколко пжтеки или пжтища въ мѣсто, гдето сега нѣма никакви постройки, не е случайна работа, а добро указание да търсимъ тамъ разтурено село. Често пжти всрѣдъ кжсъ необратваема земя се намиратъ белези отъ синури или слогове на ниви, които несъмнено трѣбва да ни накаратъ да се замислимъ. Но при нѣкои случаи и самата форма на землищата на сегашнитѣ села, може да ни подкаже, че къмъ тѣхъ е присѣдинена отчасти или изцѣло земята на запусѣло село.

Извнѣ църквитѣ, били тѣ запазени, полуразрушени, възобновени или превърнати на оброчища, отъ старото селище може да сж останали и други сгради, въ които се живѣе или извършва нѣкоя стопанска дейность. Такъвъ е случая съ изчезналото неотдавна село Трешница (Светиврачко), гдето е била останала само една кжща, стопанистувана като отдѣленъ дворъ, но отбелязвана отъ статистиката като отдѣлно село. При преброяването въ края на 1920 г., тамъ е намѣренъ само единъ жителъ, а при това отъ 1926 г. — двама жители. Това безспорно е било най-малкото село въ България. По едно интересно съвпадение, то се е намирало близо до Мелникъ — най-малкия и при това съ постоянно намаляващо население български градъ, който въ края на 1934 г. е ималъ само 548 жители. Отъ изчезналото село Чилингиръ (Русенско) има още останали две воденици, карани отъ Бѣли Ломъ, които и сега се наричатъ Чилингиръ или Чилингирски воденици²⁾.

Следи отъ изчезнали селища се намиратъ често и изъ околнитѣ населени мѣста. Това могатъ да бждатъ не само предмети или, както по-често се случва, църковни вещи, но и цѣла група население, заселило се вкупомъ и за нова обособено въ отдѣлна махала. Така въ гр. Плѣвенъ известната Маньова махала носи това име, защото е основана отъ преселници отъ изчезналото село Маньово³⁾. Доброшката махала въ Разградъ се нарича по несжществуващото вече село Доброво⁴⁾. Жителитѣ на изчезналия сръдновѣковенъ градецъ Щипонъ, които се преселили въ Ихтиманъ въ отдѣлна махала, се казватъ и сега щипончене⁵⁾.

Ако направимъ прегледъ на причинитѣ за запустяване на населенитѣ мѣста, бихме могли да различимъ две основни групи: разрушени селища и изоставени селища.

1) Йорд. Захариевъ, пос. съч., стр. 346.

2) К. Шкортилъ, пос. съч., стр. 97.

3) Юрд. Грифоновъ, пос. съч., стр. 94.

4) К. Шкортилъ, посоч. съч., стр. 80.

5) К. Иречекъ, Кн. България, II, ч. стр. 111.

Въ първата група влизатъ всички населени мѣста, които чрезъ нѣкое неочаквано събитие и противъ волята на жителитѣ си, сж били разрушени. Въ втората група влизатъ тия селища, за запустяването на които самитѣ жители сж допринесли, напускайки ги по разни причини. Това напускане може да бжде доброволно, както най-често е ставало и принудено, когато е изисквано отъ по-горни власти. Въ нашитѣ земи презъ турското владичество, броятъ на разрушенитѣ селища е билъ далечъ по-голѣмъ отъ тоя на изоставенитѣ. Следъ Освобождението е тѣкмо обратното. Като изключимъ не многото села изгорени презъ Освободителната война, всички други изчезнали вече селища, а тѣхниятъ брой 185, добитъ въз основа на списъцитѣ на Дирекцията на статистиката, не е малкъ, сж изоставени доброволно отъ жителитѣ си.

Най-важнитѣ причини за разрушаване на селищата, а именно войнитѣ, вжтрешнитѣ междусобици, разбойническитѣ нападения, въстанията, ние споменахме вече. Къмъ тѣхъ трѣбва да прибавимъ чумата, която принудила много села да промѣнятъ мѣстото си, като нѣкои сж запустѣли изцѣло. Такъвъ случай имаме съ три изчезнали вече селища въ землището на днешното село Брѣстъ (Кюстендилско). Друга поруха, чието значение е далечъ по-незначително, е глада. Четири малки селца въ землището на с. Долня Любата въ Краището, споредъ преданието били запустѣли, защото почти всикитѣ имъ жители, презъ извънредно люта зима измрѣли отъ гладъ. Останалитѣ живи образували сегашното село съ това име¹⁾.

Но и природнитѣ стихии сж слагали край на нѣкои селища. Редица села въ Видинско и Кулско, разположени въ долините равнина на рѣкитѣ, е трѣбовало да се премѣстятъ по-високо, за да се опазятъ отъ буйнитѣ води, които прииждатъ въ кишави години. Село Скеле (Скелето), което се намирало на самия брѣгъ на Дунава, на около 3 клм. отдолу Видинъ, се е разпрѣснало изцѣло, понеже често било заливано отъ високитѣ му води. Не само изобилието, но и отсжствието на вода може да стане причина за разтурване на едно населено мѣсто, както това се случва въ карстовитѣ области.

Доброволното изоставяне на селищата става обикновено по стопански причини. Недостатъчната или неплодородната земя, недостигътъ на паша за добитъка сж най-честитѣ причини за това. Изселването на тия населени мѣста се извършва постепенно, домакинство следъ домакинство и трае често десетилѣтия. Най-много изселвания отъ тоя родъ имаме въ планинскитѣ мѣста. Въ Срѣдна Стара-планина се наброяватъ редица изоставени колибарски селища, будното и предприем-

¹⁾ Йорд. Захариевъ, посоч. съч., стр. 339.

чиво население на които, е чувствувало тамъ стѣснени възможноститѣ си за стопанско преуспѣване.

Презъ време на турското робство властитѣ често сж принуждавали жителитѣ на отдѣлнитѣ махали или дворове да ги напуснатъ и се събератъ въ едно по-голѣмо купно селище или обратното, не имъ давали да се прѣснатъ, ако сж искали това. Тази проява е отбелязана главно въ покрайнинитѣ, отличаващи се съ малки и разхвърлени колиби като Бурелъ, Краището, въ Стара-планина около Искърския проломъ и пр. Това е правено за да могатъ полесно да се събиратъ разнитѣ налози, които сж тѣжели върху населението, а сжщо така да не може то да указва помощъ на хайдутѣ, а по-късно — на комитѣ.

Къмъ принудено изселенитѣ селища трѣбва естествено да причислимъ и случаи, като тоя съ селата Горно-Уйно и Рибарци (Кюстендилско), чиито подронени отъ пороища землища, не само че не могатъ да изхранятъ населението имъ, но и много допринисатъ за затрупване на плодороднитѣ земи на котловинното равнище на Кюстендилската котловина. Една частъ отъ жителитѣ имъ е настанена вече въ с. Зайчино-Орѣше (Новопазарско), а другата частъ предстои да бжде изселена.

Следващата важна задача на изследвача на изчезналитѣ селища, е да установи, следъ разтурването на дадено село, каква е сждбата на населението и на землището му.

Жителитѣ на едно изчезнало населено мѣсто може да сж измрѣли — било отъ чума, отъ гладъ или отъ насилствена смъртъ. Тѣ може изцѣло и вкупомъ да сж напуснали селото и да сж основали ново, което да носи името на старото село, както познаваме такива случаи при бесарабскитѣ и южнорускитѣ български села, или пъкъ всички да сж се преселили въ друго село. Най-често жителитѣ на разтуреното селище се настаняватъ въ нѣколко села. Отъ изчезналото село Нова-Махала (Шуменско) напимѣръ, има изселници въ Турция и въ селата Абоба, Доброплодно, Макакъ и Мжтница.

Особено важно е, за проучване на развитието на поселищнитѣ отношения у насъ, да се проследи дали старото изчезнало село не е дало начало на дворове, махали или колиби, станали отъ своя страна ядки на нови селища, въ които общия произходъ да се е забравилъ изцѣло или отчасти, и жителитѣ имъ да се чувствуватъ като нѣщо отдѣлно. Подобенъ е случая, както съ малката покрайнина Вакарелъ, която подробно сме проучили, така и съ другитѣ прѣснати селища въ Ихтиманска Срѣдна гора (Очуша, Бѣлица, Василцитѣ).

Отъ значение е сжщо така да се знае, при разтуренитѣ села съ смѣсено население, где сж отишли жителитѣ отъ всѣка народностъ.

Издирването на голѣмината и на сегашното притежание на землището на едно отдавна изчезнало селище е трудна задача, при която обикновено могат да се съберат данни, недостатъчни или почиващи на предположения. При скоро изчезналитѣ селища тази задача е много по-лесна. Когато жителитѣ на изчезналото населено мѣсто сж се преселили вкупомъ въ друго близко селище, тѣ запазватъ обикновено земитѣ си, които автоматически се причисляватъ къмъ землището на последното. Такъвъ е случая съ Щипонъ. Преселятъ ли се обаче въ две или повече села, отъ които имотитѣ имъ не стоятъ далече, всѣко семейство ги запазва за дълго. Прокарването на точна граница между землищата на тия села става, поради това, трудна задача. Изсели ли се населението внезапно и далече, безъ да има възможност да продаде земитѣ си, както често се е случвало въ миналото, тѣ или се разграбватъ отъ околнитѣ села, или сж ставали частно владение на нѣкой ага, или пъкъ сж били провъзгласявани за обществени земи. Около Освобождението и следъ това много землища на изселилитѣ се по-малки турски села, сж били закупвани изцѣло отъ турци или българи и обръщани на чифлици. Такива случаи е имало много въ Южна Добруджа, главно въ Балчишко и Добричко, има и отъ ново време въ Еленско и Хасковско. Землището на бившето татарско село Демиръ-къой (Плѣвенско), сега се стопанисва отъ Държавния заводъ за добитѣкъ „Клементина“. Подобенъ е случая и съ землището на разтуреното село Нова-махала (Шуменско), което е присъединено къмъ това на държавния заводъ „Кабиюкъ“. Земитѣ, които сега се използватъ отъ аеропристанището и конезавода „Божурище“, сжщо така сж били владяни отъ изселили се презъ 1877 г. въ Турция татари и черкези. Днешното село Божурище е било наново заселено, като махала на близкото село Гурмазово.

Като завършекъ на разглеждането на по-важнитѣ особености на изчезналитѣ селища, нека споменемъ и за така нареченитѣ привидни изчезвания. Най-честиятъ случай отъ тѣхъ е когато две селища се слѣятъ, като едното вземе името на другото. Близкъкъ примѣръ въ това отношение имаме съ присъединяването на бившето село Подуени къмъ градъ София, извършено официално презъ 1895 г. Сливане на две съседни и сближени чрезъ нарастване населени мѣста, въ едно селище, имаме много у насъ. Село Бѣлчево (Старозагорско) е получило това име следъ събирането наедно на дветѣ съседни села Арабъ-махале и Суютлий; сжщото е съ селата Ешикашлии и Урджуларъ (Пазарджишко) слети подъ име Лозно, съ селата Свинаръ и Муткурово (бивше Чериково), които получаватъ името Садовецъ (Плѣвенско) и пр.

Ако нѣкое село много отдавна е смѣнило името си, та спомена за това е напълно или почти заличенъ, може да до-

пуснемъ, че имаме работа съ изчезнало село. Така покойниятъ проф. Ив. Д. Шишмановъ бѣ помислилъ, че село Хаджи-Караманъ, което се срѣща въ старитѣ пжтеписи, е нѣкое изчезнало село. Оказва се обаче, че това е старото име на днешното село Робертново, отъ Новоселска околия, наричано до 1894 г. Бариево.

Отъ всичко изложено до сега, ако и бѣгло, проличава колко важно е проучването на изчезналитѣ селища, за да можемъ да добиемъ представа за развоя на поселищнитѣ отношения въ дадена област, като опознаемъ различнитѣ фази презъ които тѣ сж преминали и надникнемъ въ основнитѣ промѣни, които сж ставали въ поселищнитѣ картини презъ разнитѣ епохи. Това е кржгъ отъ въпроси, който отъ разни гледища интересува както географитѣ, така и историчитѣ. Въ нѣкои отношения той представя интересъ и за други учени, за икономисти, социолози, етнографи, езиковеди — изследвачи на мѣстнитѣ имена и пр. Изследването на изчезналитѣ селища може обаче да има и практическо значение. При добре проучена и приведена вжтрешна колонизация, която така да сгрупира народнитѣ ни маси, че тѣ най-подходяще да се използватъ за стопанското и културното развитие на държавата ни, задача, която отдавна чака реда си, изучването на изчезналитѣ селища би могло да ни даде нѣкои ценни указания. Ако напимѣръ една мѣстность, поради общи географски или стопански причини е напусната, то за препоръчване е да не се заселва пакъ. Защото, много примѣри доказватъ това, новото селище не ще се задържи дълго време. Едно благоприятно мѣсто, обаче, винаги се е заселвало отново, въпрѣки, че нови бури могатъ да унищожатъ това, което човѣшката ржка е създала. Подобно на легендарната птица фениксъ, отъ пепелищата на тия унищожени селища сж се раждали нови, за да служатъ като блѣскавъ доказъ, че понѣкога географскитѣ условия сж по-силни отъ вѣчно промѣняшитѣ се политико-исторически отношения.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Краткъкъ въпросникъ за изследване на изчезналитѣ селища въ България

Уводъ

Настоящиятъ въпросникъ, както и предхождащата го статия, иматъ за задача да обърнатъ вниманието на всички люде у насъ, които проявяватъ интересъ къмъ поселищнитѣ изучвания, върху изчезналитѣ селища въ отечеството ни. Тия не-

сществуващи вече населени мѣста могат да бждат предметъ на самостоятелно издирване, но могат да се изучават и въ връзка съ всестранното антропогеографско изследване на една покрайнина. И въ единия и въ другия случай, желателно би било, при излагане на общитѣ заключения, да се свържатъ изчезналитѣ съ сегашнитѣ селища. Трѣбва преди всичко да се разясни, кои селища сж сществуваели по сщщото време, когато изчезналитѣ сж били обитавани, кои сж още по-стари, ако това може да се освѣтли, кои по-нови и пр.

По този пжтъ поселищно-географскитѣ изучавания добиватъ по-голѣма дълбочина, тѣй като ще почнатъ да се очертаватъ по-ясно, както миналитѣ, така и сегашнитѣ поселищни периоди. Мѣстната история ще може сжщо много да спечели, защото въ мъртвитѣ развалини тя ще намѣри важни свидетелства за отражението на голѣмитѣ исторически събития върху населението на даденъ край.

Съ тая статия и съ краткия въпросникъ къмъ нея, ние слагаме начало на разглеждането на по-важнитѣ въпроси, които трѣбва да легнатъ въ основата на всѣко поселищно-географско проучване. Надѣваме се, че това ще се отрази благотворно върху недостатъчно школуванитѣ изследвачи на нашитѣ селища, които се нуждаятъ отъ всестранни упжтвания, преди да пристѣпятъ къмъ работа. Въ отсъствието на подобни трудове ние виждаме една отъ най-важнитѣ причини за многото неиздържани работи върху нашитѣ селища. Авторитѣ имъ, нѣмайки научна подготовка, нито съответна книжнина, която всестранно да ги осведоми, следватъ кривитѣ пжтеки на собствената си находчивостъ, които обикновено иматъ малко общо съ широкитѣ пжтища, които научната методичностъ очертава.

Това упжтване може да бжде полезно преди всичко при скоро изчезналитѣ селища, за които лесно могатъ да се събератъ сведения. Естествено, малко ще да сж случаитѣ, когато ще може задоволително да се отговори на всички поставени въпроси. Да се отбележи, обаче, единствено името и мѣстото на едно изчезнало селище, е само по-себе си за-слуга. По-късно, нови изследвачи, по-щастливи въ изследванията си, ще могатъ да допълнятъ първитѣ указания. Важно е да се сложи веднѣжъ началото. Новитѣ изследвания ще дойдатъ, безъ за това дори да се полагатъ особени грижи.

Въпросникътъ, както и статията ни, сж изработени съ огледъ на условията въ българскитѣ земи. При разграничаване на отдѣлнитѣ групи въпроси, полезна ни бѣ много таблицата, приложена къмъ книжката на M. Walter — Die abgegangenen Siedlungen (Karlsruhe, 1927.).

I. Име

Да се даде точното име (или имена), съ които се нарича изчезналото селище отъ населението на околнитѣ населени

мѣста. Ако се срѣща въ писмени източници или карти, да се посочи какъ е означено тамъ. Ако населението не пази името на изчезналото селище, да се отбележатъ имената на мѣстността (мѣстноститѣ), въ които то се намира.

II. Положение

Да се опредѣли положението на изчезналото селище по отношение на нѣкоя по-лична орографска единица (рѣчна долина, възвишение и пр.), по отношение на околнитѣ селища, на пѣтищата и пр.

Въ землището на кое сегашно село спада? Не е ли точно или близо до границата на землищата на две или повече села?

III. Книжовни известия

Да се дадатъ всички писмени сведения за селището, когато то още е съществувало. Ако обаче тѣ сж много, достатъчни сж само тия отъ тѣхъ, които сж отъ значение за живота и развитието му. Да се посочи, ако това е възможно, кога за първи пѣтъ и кога за последенъ пѣтъ се споменува като съществуващо селище, а сжщо така кога и где за първи пѣтъ е означено като запустяло селище.

Да се отбележи въ кои карти е нанесено.

IV. Останки

Да се опише какви останки има още на мѣстото на изчезналото селище, били тѣ единични сгради (църква, отдѣленъ дворъ) или трапища, части отъ стени, гробища, плодни дървета и пр.

Какви предмети сж намѣрени тамъ (да се опишатъ, нарисуватъ или фотографиратъ) и у кого сж тѣ, ако се пазятъ. Това е важно защото, при много случаи, възъ основа на тѣхъ може да се опредѣли времето презъ което е съществувало селището. Важни въ това отношение сж кжсоветѣ отъ глинени и керамични издѣлия.

Да се отбележатъ сжщо всичкитѣ имена на мѣстности около изчезналото селище, защото чрезъ тѣхъ, въ много случаи, могатъ да се добиятъ указания за населението, което ги е обитавало, за поминъка му и пр.

Сбито да се отбележатъ преданията и легендитѣ, съ вариантитѣ имъ, които се разправятъ за изчезналото селище.

V. Видъ, форма и голѣмина

Кѣмъ кой видъ (типъ) можемъ да причислимъ изчезналото селище (градъ, село, колиби, отдѣленъ дворъ и пр.)?

Възъ основа на останкитѣ може ли да се опредѣли формата на селището (купно, разпрѣснато, редично и пр.)?

Ако не може броя на населението да се опредѣли чрезъ разпитвания или писмени източници, да се направи опитъ за това въз основа на кжщитѣ, ако разбира се, числото имъ може да се установи приблизително отъ останкитѣ (трапища, стени и пр.).

Да се даде, доколкото това е възможно, площта, която е заемало селището.

VI. Народностъ на населението

Къмъ каква или какви народности сж принадлежали последнитѣ жители? Знае ли се да сж ставали преди това промѣни; да е имало другородци или друговѣрци или пъкъ жителитѣ да сж промѣняли вѣрата си?

VII. Участъ на жителитѣ и землището

Да се изследва где сж отишли жителитѣ на изчезналото селище, като се дадатъ по възможность по-пълни и сбити сведения. Въ новитѣ си селища пазятъ ли тѣ или потомцитѣ имъ нѣкаква видима връзка съ старото село, изразена напримѣръ, въ името на махалата, въ която живѣятъ, въ прѣкора, който носятъ или пъкъ владѣятъ часть отъ землището му и пр.

Каква е била сждбата на землището отъ напущане на селището, та до днешно време. Основано ли е върху сжщото землище или само върху часть отъ него ново селище?

VIII. Причини за запустяването

При изследването причинитѣ за запустяването, да се посочи по-опредѣлено дали тѣ сж отъ природенъ, стопански или политико-исторически характеръ. Не може ли това да се разясни, да се дадатъ предполагаемитѣ причини, а ако и това е невъзможно да се означи, че тѣ сж непознати.

Какви предания и легенди се разправятъ като причина за запустяването, за сждбата на жителитѣ и пр.

XI. Време на запустяването

Ако не е възможно да се опредѣли точно времето на запустяването, въз основа на нѣкои отъ писменитѣ или устни източници, да се направи това приблизително, посрѣдствомъ всички събрани сведения. При този случай особено полезна може да се окаже аналогията съ други запустѣли или пъкъ разрушавани и възобновени близки села.

Disappeared Settlements in Bulgaria

by G. Gunčev

The Bulgarian lands which even in the very ancient days had belonged to the cultural circle of the Mediterranean had witnessed the foundation of a number of towns and villages, their flourishments and their vanishment. Investigations of those disappeared settlements is a ground for good work where the efforts of historians and geographers intersect. The geographers have the opportunity to go more deeply into the problem. The latter having in mind the informations of history and archiology go still further into the matter in their efforts to throw light on the geographical side of the disappeared settlements. They consider their topographical situation, their type and bigness, their distribution in the whole country or in the different geographical districts. They connect the process of their desolation during the different epochs with the natural, historical, economical, and political relations and explain the reason for their desolation. Investigations of that kind are of great importance in the comparative studies of settlements in common: that is new and old, recent and still existing which had been contemporaries of the disappeared settlements. Anyhow, the Balkan Peninsula and in particular the Bulgarian lands have past quite an uneasy historical life.

In the course of time one nation had taken the place of another nation; or nations had lived mixed up together. That is a reason for the change of the settlements picture up to the present days. Only in towns placed in favorable geographical situations the settlements life has continued its existing from the very beginning to the present day. Owing to the reasons mentioned above, we find out that the studies of disappeared settlements which had been grouped up in villages usually inhabited by Bulgarians, should cover up mainly the ages of the Turkish yoke (1396—1878) during which the formation of the present settlements relations had taken place. In very few places, mainly the mountainous districts of Bulgaria, the population has remained the same from the settlement of the Slavs (V and VI A. D.) to the present day.

After a few common definitions of the disappeared settlements and their variations in this article we shall discuss the most important categories of written sources from which informations might be taken in connection with the disappeared settlements. This is an important question because an exact list of all inhabited places of Bulgaria we have only from the Independence (1878) on.

The best way of researching the disappeared settlements is as we combine the two ways together, that is either getting acquainted with the written sources and visiting consequently the places where those settlements could be proved to have had existed or inquiring about them on the very spot.

With a number of examples we point out what kind of remains of the disappeared settlements could be found with us; they are churches (ruined, partly preserved or restored or wholly preserved), walls from buildings or their hollowness, churchyards, faucets, orchard trees and other traces of cultivated land, roads and others. In some places we have rest-settlements; that are very often only a farm yard and sometime an inhabitable mill.

The great transpositions of the population in the days of the Turkish yoke connected with the disappeared settlements had been caused by political and historical reasons (wars, bandits, wilfulness of authorities, the oppression of the Turkish leader and others). After Bulgaria gained her independence 185 settlements disappeared. As we leave aside the voluntary emigrated Turkish inhabitants all the rest had disappeared because of natural and economic reasons.

It is important to trace out whether the inhabitants of a disappeared settlement had founded near by or further in the country some new farms, hamlets or villages. Present studies prove that it is a common phenomenon with us.

Very interesting, too, is the study of the territory of the disappeared settlements. In some cases the territory of one settlement is been added automatically to the territory of one or more villages as soon as the inhabitants move there. In other case it has been occupied by the people living near when the inhabitants of the disappeared village had gone too far and had abandoned it. Sometimes in the days of the Turkish yoke the territory has been appropriated by some Turkish notables. After Bulgaria had been freed, a better law has been established and the anarchy abolished. At present the people of a village emigrating sell their lands either to the people of neighboring villages or to peasants who have come from far districts with the intention to settle there. The above mentioned cases concerns mainly the emigrating Turks from the lowlands. In other cases private persons buy the whole territory and establish new farms. The State, too, takes some of the territories where either state agricultural model farms are instituted or experimental stations or forestry grounds.

Except those really disappeared settlements there are many others that seemed to have disappeared. The most common case is when two settlements unite and the one takes the name of the other or both accept a new name.

By investigating the disappeared settlements one gets an impression of the development of the settlements relations in a given district, gets acquainted with the different periods during which the settlements had past through and penetrates into the fundamental changes which had taken place in the settlements picture during the ages.

At the end of this article as a supplement is given a short series of questions — a guide for studies of disappeared settlements in Bulgaria.